

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЬОГО

Анотація. У статті зауважено, що проблема колабораціонізму в незалежній Україні виникла задовго до подій 2014 та 2022 рр., оскільки відмічалася підривною роботою громадян України на користь РФ протягом тривалого часу. Визначено, що «колабораціонізм» – це термін, який використовується для опису співробітництва з ворогом, яка завдає шкоди власній країні чи народові, особливо в контексті політики у період воєнного часу. Актуалізовано питання відмежування у правовій площині дій тих громадян, які сприяють ворогові на окупованих територіях, від дій громадян, які змушені співпрацювати з окупаційним режимом для забезпечення власного виживання. Зауважено, що на форму та ступінь співпраці із окупаційною владою в період Другої світової війни впливало ряд факторів, зокрема ресурси окупаційної влади та ресурси окупованих територій. Визначено, що формами колабораціонізму є: політичний, військовий, економічний та соціальний колабораціонізм, а обставинами та факторами, які його обумовлюють забезпечення безпеки і виживання; соціальний тиск та вплив оточення; підтримка ідеологічних поглядів та концепцій окупаційного режиму; задоволення матеріальних та особистих інтересів; розчарування або неповага до діючої влади в країні; здійснення фізичного чи психологічного тиску на особу та членів її сім'ї. Проаналізовано, що визнання тоталітарного нацистського режиму злочинним зумовило в т.ч. і притягнення колаборантів до співвідповідальності, а в ряді країн після деокупації відбувся розгляд значної кількості справ щодо колабораціонізму, з подальшим пом'якшенням підходів до його засудження (застосування амністії, помилування, люстрація та декриміналізація ряду діянь).

Зауважено, що на території окупованої України в період Другої світової війни теж відмічалися випадки співпраці з окупаційними військами та владою, що виявлялося у добровільній допомозі німецьким військам, службі у різних видах окупаційних військ, у боротьбі з партизанським рухом, службі у забезпечення громадянського порядку тощо. Наголошено, що досліджуючи факти колабораціонізму на території УРСР та інших українських землях, потрібно враховувати той факт, що вони на початок війни вже перебували під фактичною окупацією комуністичного режиму, II Речі Посполитої, Чехословаччини та Румунії, а відтак на початку вторгнення нацистських військ сприймалося, як зміна однієї окупаційної влади на іншу. Зроблено висновок, що статистика щодо колаборантів-представників різних народів, які проживали на території сср, свідчить про те, що відсоток українців, які співпрацювали із нацистським окупаційним режимом значно менший, чим жителів ррфр.

Ключові слова: колабораціонізм, окупаційний режим, колаборант.

Постановка проблеми. Проблема колабораціонізму в незалежній Україні виникла задовго до тимчасової окупації АРК, частини Донецької та Луганських обл. у 2014 році, повномасштабного вторгнення РФ на територію України у 2022 р. Адже підривна робота громадян України на користь Росії тривала роками та була спрямована на повалення державного укладу української держави, системи її захисту та налагодження співпраці на міжнародному рівні. Протягом тривалого часу в Україні неодноразово вносили законопроекти щодо криміналізації колабораційної діяльності, проте, тільки 3.03.23 р. було прийнято відповідний кримінальний нормативно-правовий акт – Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» [1]. Відповідно до офіційної статистики кримінальних правопорушень в Україні за 2023 р. 1168 громадян України вчинили злочинні дії, кваліфіковані ст. 111-1 Кримінального кодексу України «Колабораційна діяльність» і тільки один іноземний громадянин ідентифікований на момент вчинення злочину [2]. Ця статистика не враховує показники окупованих територій та тих колаборантів, які виїхали у підконтрольні окупаційній владі регіони та в Росію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження колабораційної діяльності останніх часів було прерогативою істориків-науковців, проте, тимчасова окупація частини українських земель, повномасштабне вторгнення Росії в Україну та співпраця окремих громадян України із окупаційною владою зумовило необхідність дослідження колабораціонізму з точки зору права. Також, у своїх працях питання колабораційної діяльності розглядають науковці в сфері соціології, політології, міжнародного та національного права.

Мета статті полягає у ретроспективному аналізі колабораціонізму та відповідальності за нього.

Виклад основного матеріалу. «Колабораціонізм» – це термін, який використовується для опису співробітництва з ворогом у період воєнного часу, яке завдає шкоди власній країні чи народові. З таким феноменом війни стикається кожна країна території якої перебували чи перебувають під окупацією, громадяни якої взаємодіють з окупантами, надають йому допомогу та ін. Вчинення дій з колаборації з окупаційною владою слід відрізняти від дій необхідних для виживання людей в окупації, оскільки окремі форми суспільної адаптації до умов окупації не слід вважати колаборацією. Наприклад, до проявів суспільної адаптації в окупації може бути віднесено сплата податків, праця в адміністративних та освітніх установах, участь у культурному житті та інші дії в період окупації без ідеологічної підтримки окупаційного режиму. Тому, важливим залишається питання відмежування у правовій площині дій

тих громадян, які сприяли ворогові на окупованих територіях, від дій громадян, які стали заручниками обставин і змушені були співпрацювати з окупаційним режимом для забезпечення власного виживання.

Співпраця із ворогом на шкоду власній країні відома ще з давніх історичних часів (наприклад, окремі князі Русі співпрацювали із Золотою Ордою та Монгольським ханством; деякі народи Америки обирали співпрацю із іспанцями-завойовниками та ін.), проте вперше поняття «колабораціонізм» було використано для позначення співпраці місцевих жителів Бельгії та Франції з німецькою окупаційною владою під час Першої світової війни, а в період Другої світової війни – дане поняття застосовувалося по відношенню до співпраці французького уряду Віші, громадян окупованих нацистським урядом країн (зокрема, Норвегії, Данії, Нідерландів, Франції, Бельгії та ін.) із фашистською Німеччиною.

На форму та ступінь співпраці із окупаційною владою в період Другої світової війни впливало ряд факторів. Зокрема, М. Гехтер та О. Відаль-Анарсіо у моделі колаборації на макрорівні окупаційних режимів визначили наступні фактори, які впливали на ступінь співпраці із ворогом:

1. Ресурси окупаційної влади (військові успіхи, міжнародна підтримка, матеріальні ресурси окупантів, особисті блага для цивільних мешканців окупованих територій, залежність від окупаційного режиму).

2. Ресурси окупованих територій (єдність місцевої спільноти, зовнішня підтримка, соціальні, особисті та матеріальні ресурси місцевої спільноти, залежність особи від спільноти) [3].

Виділяють наступні форми колабораціонізму:

1) політичний колабораціонізм (участь у діяльності колабораційних та/або окупаційних урядів, співпраця в політичних питаннях та ін.);

2) військовий колабораціонізм (військова служба в окупаційних військах, поліції, здійснення ворожих дій проти власного народу чи армії);

3) економічний колабораціонізм (економічна співпраця, надання ресурсів і фінансів, здійснення економічних операцій та укладення угод, спрямованих на збагачення ворога);

4) соціальний колабораціонізм (членство в культурних та соціальних організаціях, розповсюдження інформації та пропаганди, яка сприяє ворогові).

Серед обставин та факторів, які можуть вплинути на те, чому окремі громадяни співпрацюють з ворогом можна виділити наступні:

– співпраця з окупантами може розглядатися як єдиний спосіб забезпечити свою безпеку і виживання, зберегти життя собі та своїм близьким;

– в результаті соціального тиску та впливу оточення, створення позитивного та соціально прийнятного образу співпраці з окупантами;

– підтримка ідеологічних поглядів та концепцій, які збігаються з ідеями окупаційних режимів;

– задоволення матеріальних та особистих інтересів, зокрема, отримання привілеїв, робочих місць, матеріальних ресурсів тощо;

– розчарування або неповага до діючої влади в країні, а співпраця із окупантами розцінюється як спосіб змінити ситуацію;

– здійснення фізичного чи психологічного тиску на особу та членів її сім'ї.

Тоталітарний нацистський режим у більшості країн було визнано злочинним, відповідно і співпраця з ним, використання його для власних мілітарських та політичних цілей (зокрема, використання нацистської окупації для створення автономії або нової держави у майбутньому) покладають співвідповідальність на колаборантів. Після закінчення Другої світової війни в ряді європейських країн справи про співпрацю із окупаційною німецькою владою розглядалися судами в т.ч. і в межах мирної угоди з Союзними державами. Наприклад, у Норвегії було розглянуто близько 90 тис. справ про державну зраду, а в окремих країнах винесено значну кількість смертних вироків по відношенню до колаборантів. Значна кількість справ щодо колаборації було розглянуто в срср та Китаї, зокрема, китайська система правосуддя у післявоєнні роки винесла рішення з приводу 25 тис. справ колаборантів [4]. В переважній більшості такі справи мали політичний характер, розглядалися з порушення строків та вибірково, під поняття колабораціонізму підпадали такі дії, як перебування військових у полоні та цивільних осіб на окупованих територіях.

Французьке правосуддя після Другої світової війни до колабораціонізму відносило:

– дії осіб (переважно представників медіа), які підтримували німецький окупаційний уряд, уряд Віші чи виступали проти Союзників;

– дії громадян Франції, які вчиняли по відношенню до представників сил спротиву злочини, доносили на них, сприяли їх арешту чи депортації.

Слід зауважити, що у перші післявоєнні роки відмічалася посилена увага держав та громадськості до справ колаборантів, які прагнули максимально жорстко покарати осіб за співпрацю із окупаційними військами і урядами, створити механізм запобігання таких злочинів у майбутньому. Проте, неспроможність судових та пенітенціарних систем забезпечити ефективність розгляду справ колаборантів та їх утримання, потреби у відновленні інфраструктури країн після військових дій, реінтеграція та ресоціалізація засуджених після відбуття покарання стало причиною перегляду питання притягнення до відповідальності за колабораціонізм.

Зокрема, після Другої світової війни частина осіб, звинувачених у колабораціонізмі, була піддана амністії. Наприклад у срср співпраця з ворогом з метою підтримки партизанського руху та здійснення саботажу окупантів, виконання своїх офіційних обов'язків на адміністративних посадах невисокого рівня без вчинення інших видів злочинів не вважалися колабораціонізмом. На Філіппінах амністії підлягали особи, які співпрацювали з японською окупаційною адміністрацією в сфері торгових зв'язків та адміністрування, що сприяло виживанню цивільного населення в окупації. У Франції та Нідерландах було проведено люстрацію колаборантів у формі звільнення державних службовців, суддів, поліцейських, представників муніципальних органів, винесення їм догани та/або позбавлення пенсії. Також, особам звинуваченим у колаборації із окупаційною нацистською владою заборонялося у подальшому обіймати ряд посад та займатися окремими видами діяльності, зокрема:

- працювати в органах правосуддя;
- бути присяжним або свідком;

- керувати ЗМІ;
- працювати в сфері страхування, освіти та у банківській справі;
- виступати опікуном;
- організовуватися у профспілки [3, с. 109].

Проте, у післявоєнній Німеччині, особи які співпрацювали із нацистами могли навіть побудувати політичну кар'єру, працювали в системі правосуддя, оскільки, уникнути співпраці із нацистським режимом в період його панування було майже неможливо.

На території окупованої України в період Другої світової війни теж відмічалися випадки співпраці з окупаційними військами та владою. Така співпраця виявлялася у добровільній допомозі німецьким військам, службі у різних видах окупаційних військ, у боротьбі з партизанським рухом, службі у забезпечення громадянського порядку допоміжній поліції військового управління. Зокрема, німецька окупаційна адміністрація (рейхскомісаріат «Україна») створювала міські комісаріати, які формували міську управу, назначала бургомістрів та старост для виконання ними допоміжних функцій (наприклад, ведення обліку населення та житла, організація взаємодопомоги населення, заготівля продуктів тощо). Слід зауважити, що часто посідати такі посади погоджувалися представники похідних груп ОУН, радянських спецслужб та російсько-емігрантського «Народно-трудового союзу» для ведення боротьби з окупаційною владою. Проте вже у листопад 1941 р. за таємним наказом поліції СД їх почали розстрілювати під виглядом грабівницьких нападів або з інших причин (наприклад, було розстріляно першого та другого бургомистра Києва, першого бургомистра Харкова), а з 1942 р. – окупаційна влада більш детально почала здійснювати контроль за обранням бургомістрів і старост та наглядати за їх діяльністю [5]. Непоодинокими були випадки, коли назначені старости та бургомистри здійснювали реальну опіку місцевого населення, створювали український Червоний Хрест, служби взаємодопомоги та ін., проте, це не враховувалося, як пом'якшуюча обставина, чи обставина яка виключала кримінальну відповідальність при притягненні їх до відповідальності за колабораціонізм після деокупації.

Притягнення до кримінальної відповідальності колаборантів на території сср ґрунтувалося на відмінній від європейської практиці. Зокрема, судова система, яка засуджувала колаборантів включала в себе в т.ч. і військові польові суди, військові трибунали, Особливі наради при НКС сср, публічні судові процеси. До нормативно-правових актів, які визначали міру покарання та ступінь відповідальності за співпрацю із ворогом відносилися:

- Постанова пленуму Верховного Суду сср «Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками» (№ 22/М/16/У сс від 25.11.1943 р.);
- Постанова Президії Верховного суду сср «Про кваліфікацію самовільного переходу лінії фронту на бік противника» (від 07.03.1944 р.);
- Указ Президії Верховної Ради сср «Про покарання осіб, винних у злочинах, незалежно від терміну їх дії» (від 04.1965 р. № 3332-VI) та ін.

Радянська комуністична влада неофіційно визнала «народи-колаборанти» – українців, кримських татар та окремі народи

Кавказу. Так, у 1944 р. радянський уряд прийняв рішення про депортацію кримських татар з Криму, формальною підставою для депортації стало обвинувачення в масовому зрадництві та співпраці з нацистськими окупантами під час війни. Проте, якщо проаналізувати статистику щодо колаборантів-представників різних народів, які проживали на території сср, то можемо зробити наступний висновок – відсоток українців, які співпрацювали із нацистським окупаційним режимом значно менший, чим жителів ррфср. Так, із 73 млн. жителів сср, які знаходилися під окупацією, 30 млн. склали українці (41%), росіяни – 20 млн. (27,4%), а кількість воєнних формувань, які воювали на боці нацистського війська з числа українців склала 1 дивізію із 40 (2,5%) та 3 бригади із 60 б (5%), на відміну від росіян, які сформували російську визвольну армію, російську визвольну народну армію, 1-у російську національну армію та російську національну народну армію [6]. На окупованих російських територіях було створено самоврядні автономні території, приблизно 72 % добровільних помічників армії Вермахту склали етнічні росіяни, з них в армії окупантів воювало 200 російських генералів, 14 тис. російських юнаків та дівчат було мобілізовано до складу німецької протиповітряної оборони та ін. [6].

Окремо слід зауважити, що досліджувати факти колабораціонізму на території УРСР та інших українських землях, які на момент Другої світової війни входили в т.ч. до складу II Речі Посполитої, Чехословаччини та Румунії, потрібно з урахуванням того, що вони на початок війни вже перебували під фактичною окупацією цих країн, а відтак на початку вторгнення нацистських військ сприймалося, як зміна однієї окупаційної влади на іншу. Наприклад, у західноукраїнських землях в окремих випадках місцеве населення взаємодіяло із німецькими окупаційними військами, сприймало їх як «визволителів» від сталінського режиму, долучалося до допоміжних формувань (наприклад, поліційних батальйонів), які служили разом із німецькими військами.

Висновки. Проблема колабораціонізму в незалежній Україні виникла задовго до подій 2014 та 2022 рр., оскільки відмічалася підривною роботою громадян України на користь рф протягом тривалого часу. «Колабораціонізм» – це термін, який використовується для опису співробітництва з ворогом, яка завдає шкоди власній країні чи народові, особливо в контексті політики у період воєнного часу. Важливим також є питання відмежування у правовій площині дій тих громадян, які сприяють ворогові на окупованих територіях, від дій громадян, які змушені співпрацювати з окупаційним режимом для забезпечення власного виживання. Співпраця з ворогом мала місце в усі історичні епохи, проте вперше саме поняття «колабораціонізм» було використано для позначення співпраці з окупаційною владою у Першу та Другу світові війни.

На форму та ступінь співпраці із окупаційною владою в період Другої світової війни впливало ряд факторів, зокрема ресурси окупаційної влади та ресурси окупованих територій. Форми колабораціонізму є: політичний, військовий, економічний та соціальний колабораціонізм. До обставин та факторів, які можуть вплинути на те, чому окремі громадяни співпрацюють з ворогом відносяться: забезпечення безпеки і виживання; соціальний тиск та вплив оточення; підтримка ідеологічних поглядів та концепцій окупаційного режиму; задоволення мате-

ріальних та особистих інтересів; розчарування або неповага до діючої влади в країні; здійснення фізичного чи психологічного тиску на особу та членів її сім'ї.

Визнання тоталітарного нацистського режиму злочинним зумовило в т.ч. і притягнення колаборантів до співвідповідальності. В ряді країн після деокупації відбувся розгляд значної кількості справ щодо колабораціонізму, з подальшим пом'якшенням підходів до його засудження, зокрема застосовувалася амністія, помилування, люстрація та декриміналізація ряду діянь.

На території окупованої України в період Другої світової війни теж відмічалися випадки співпраці з окупаційними військами та владою, що виявлялося у добровільній допомозі німецьких військам, службі у різних видах окупаційних військ, у боротьбі з партизанським рухом, службі у забезпечення громадянського порядку тощо. Досліджуючи факти колабораціонізму на території УРСР та інших українських землях, потрібно враховувати той факт, що вони на початок війни вже перебували під фактичною окупацією комуністичного режиму, II Речі Посполитої, Чехословаччини та Румунії, а відтак на початку вторгнення нацистських військ сприймалося, як зміна однієї окупаційної влади на іншу. Статистика щодо колаборантів-представників різних народів, які проживали на території срср, свідчить про те, що відсоток українців, які співпрацювали із нацистським окупаційним режимом значно менший, чим жителів ррфср.

Література:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text> (дата звернення: 10.12.23)
2. Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchynili-kriminalni-pravorushennya-2> (дата звернення: 12.12.23)
3. Каліщук О. Феномен колабораціонізму у правовій системі України: історична ретроспектива та сучасні виклики. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Чис. 28. 2023 С. 108-113 URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/417/353> (дата звернення: 09.12.23)
4. Синюк О. Як карали за колабораціонізм різні держави та чому цей термін досі неоднозначний навіть в Україні URL: https://lb.ua/blog/onysii_syniuk/571430_yak_karali_kolaboratsionizm_rizni.html (дата звернення: 12.12.23)
5. Шурхало Д. Колабораціонізм 80 років тому: як працювали бургомістри, старости, поліцаї. *Radio Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kolaboratsionizm-80-rokiv-tomu-burhomistry-starosty-politsayi/32036891.html> (дата звернення: 11.12.23)
6. Колабораціонізм у роки Другої світової війни. URL: <https://tomrda.gov.ua/news/kolaboracionizm-u-roki-drugoi-svitovoi-vijni/> (дата звернення: 10.12.23)

Levadnyi R. Retrospective analysis of collaborationism and responsibility for it

Summary. The article notes that the problem of collaborationism in independent Ukraine arose long before the events of 2014 and 2022, as it was marked by the subversive work of Ukrainian citizens in favor of the Russian Federation for a long time. "Collaborationism" is defined as a term used to describe cooperation with an enemy that harms one's own country or people, especially in the context of wartime politics. The issue of distinguishing in the legal plane the actions of those citizens who help the enemy in the occupied territories, from the actions of citizens who are forced to cooperate with the occupation regime to ensure their own survival, has been updated. It was noted that the form and degree of cooperation with the occupying power during the Second World War was influenced by a number of factors, in particular, the resources of the occupying power and the resources of the occupied territories. It was determined that the forms of collaborationism are: political, military, economic and social collaborationism, and the circumstances and factors that determine it are ensuring security and survival; social pressure and environmental influence; support of the ideological views and concepts of the occupation regime; satisfaction of material and personal interests; disappointment or disrespect for the current government in the country; exerting physical or psychological pressure on a person and his family members. It was analyzed that the recognition of the totalitarian Nazi regime as a criminal caused, among other things, and bringing collaborators to co-responsibility, and in a number of countries after de-occupation, a significant number of cases regarding collaborationism were considered, with further softening of approaches to its condemnation (amnesty, pardon, lustration, and decriminalization of a number of acts).

It was noted that in the territory of occupied Ukraine during the Second World War, there were also cases of cooperation with the occupying forces and the authorities, which manifested itself in voluntary assistance to the German troops, service in various types of occupation forces, in the fight against the partisan movement, service in the maintenance of civil order, etc. It is emphasized that when investigating the facts of collaborationism on the territory of the Ukrainian SSR and other Ukrainian lands, it is necessary to take into account the fact that at the beginning of the war they were already under the actual occupation of the communist regime, the Second Polish-Lithuanian Commonwealth, Czechoslovakia and Romania, and therefore at the beginning of the invasion of Nazi troops it was perceived as the change of one occupying power to another. It was concluded that the statistics on collaborators representing various peoples who lived on the territory of the USSR show that the percentage of Ukrainians who collaborated with the Nazi occupation regime is much smaller than that of residents of the USSR.

Key words: collaborationism, occupation regime, collaborator.